

Gyáni Gábor

A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre

Kétségtelen, hogy a középosztály 19-20. századi fejlődésének a megítélése sokat módosult újabb történetírásunkban. Az eddigi kánont Hanák Péter még az 1960-as években fogalmazta meg. Nagyhatású koncepciójához – kisebb módosításokkal – a szerző később is végig ragaszkodott. Magyarországon a középosztály – szövege Hanák Péter tézise – a kapitalizmus korában egyértelműen dzsentri-centrikus társadalmi képződmény volt. Ennek egyszerre oka a nemesi hagyomány, tudat és életforma töretlen továbbélése, valamint a „hazai polgárság és kispolgárság sajátos fejlődése”. Az utóbbin Hanák azt értette, hogy a honi polgárság gyenge, erőtlén („vékonyerű”), olyan tehát, amely legföljebb „a »történelmi középosztály« közé vagy mögé” sorakozott és „nem léphetett fel a közvéleményformáló, önálló politikai és társadalmi vezetőszerp igényével”. A polgárság feltűnő visszafogottsága, Hanák szerint, a nagypolgárságra is felettébb jellemzőnek mondható, holott „gazdasági hatalmát tekintve (az) a század végére lassan felzárkózott – csendes társként – a nagybirtokos uralkodó osztály mellé”.¹

A polgárság gyengélkedésének okát Hanák három tényezőben jelölte meg. Az egyik, hogy a réteg belülről „heterogén”, továbbá, hogy nincs hosszabb múltja („fiatal”), s nem utolsósorban, hogy etnikai mássága folytán ráadásul az asszimiláció terhe is ránehezedik. Ez pedig erősen kiszolgáltatja őt a nemzetállam hagyományos elitjének, amely befogadóként megszabja számára a követendő viselkedési normát. Így nőjjék bármily nagyra gazdasági ereje, polgár csak úgy válhat belőle, ha igazodik az ország uralkodó rendjéhez.

Hanák Péter társadalomképéből egyértelműen negatív értékítélet következett. A középosztály meghatározó magját, vagyis a

dzsentrit a szerző „a parazita lét hullámain mind lejjebb süllyedő”, ennek folytán jobboldali irányban egyre radikalizálódó erőként állította be, melynek egyik utánpótlását úgymond „a dzsentrihez asszimilálódó úrhatnám polgárok adták”.² S éppen ez az oka szerinte a polgárosodás „nagy társadalmi deficitjének” minálunk, hiszen az asszimilánsokból és a „vékonyabb magyar erekből” csordogáló magyarországi polgárság nem alakult „nemzeti burzsoáziává”. Némi változást hozott ugyan e tekintetben a századelő miután: „Középosztályunk dzsentri-centrikus naprendszere mellett... kezdett egy másik, polgári eredetű és jellegű mag sűrűsödni.”³ Őket, vagyis a *Huszadik Század* (Jászi Oszkár) és a Vázsonyi Vilmos köré tömörülő értelmiségieket és politikusokat tekinti Hanák az immár gerinces és autonóm polgári erők első képviselőinek. A Jászi Oszkáról, a politikai gondolkodóról évtizedekkel később írt könyvében külön is kihangsúlyozta, hogy „Jászi kívülállása nem a karkai vagy a rilkei magány volt (...), hanem egy egész csoport, egy összetartó generáció elidegenedése osztályától, hagyományos közösségétől”.⁴ Ez a polgári társaság kilépett mind a hagyományos nacionalista magyar középosztály, mind a hozzá szüntelenül törleszkedő asszimiláns zsidó középosztály világából azért, hogy a magyar társadalom és politikai rendszer radikális megváltoztatásának „pozitív utópiája” jegyében megteremtse végre önnön autonómiáját. Némi fenntartással Vázsonyit, a „Gironde harmadikutasság” honi megszemélyesítőjét is ebbe a körbe sorolta.⁵

Röviden vázolt felfogásának adott hangot a századfordulós Magyarország társadalomtörténetéről, a tízkötetes *Magyarország története* hetedik kötetében írott áttekintésében is.⁶ S lényegében ez a fő tézise utolsó, már halálát követően publikált közép-európai összehasonlító társadalomtörténeti tanulmányának is. Amint abban olvasható: „A középosztály rangjelző identitásának kulcsszava az »úr« lett. Ez eredetileg az »uralom« birtokosát (...), majd általában a nemes embert tüntette ki, és csak a polgárosodás korában terjedt lassan lefelé, a vagyonos polgárságra és az értelmiségre.”⁷ S mivel a társadalmi elfogadottságnak az „úri társasághoz” való tartozás volt a

fő ismérve, az úri máz (származás, neveltetés) „általában többet ért egy polgárjogilag perfekt váltónál”.⁸

Hanáknak a kortárs, vagyis a századforduló középosztály diskurzusait⁹ felelevenítő, majd tovább éltető középosztály-képe erősen emlékeztet Erdei Ferenc ún. kettős társadalmi szerkezet felfogására, jóllehet nem annak ismeretében született; mindkettőről elmondható ugyanakkor, hogy még ma is általános közkeveltségnek örvend.¹⁰ A koncepció „dekonstruálását” elvi téren Ránki György kezdte meg még az 1980-as évek második felében a Kocka által szervezett európai polgárságtörténeti kollektív munkába írt tanulmányával. Ránki György itt tétova, ám érzékelhető lépést tett előre abban az irányban, hogy felszámolja a dzsentri jellegű köztisztviselő középosztály és a „polgári” vállalkozók és értelmiség közé korábban emelt kínai falat.¹¹ Ennél is fontosabb, hogy a főként az 1990-es években kibontakozó empirikus társadalomtörténeti kutatások egyre-másra ellentmondtak a dzsentri kontra zsidó polgár szemléleti kereteibe illeszkedő társadalomtörténeti elgondolásnak. Nincs itt tér és szükség sincs rá, hogy pontról pontra bemutassuk e kurrens vizsgálatok főbb megállapításait. Elég, ha megemlítjük: egyfelől ma már tényyszerűen is bizonyított a rendies strukturális elemek (katonatisztek, köztisztviselők, bizonyos értelmiségi professziók) feltételezettnél magasabb polgárosultsága; másfelől a vizsgálatok arra is rávilágítottak, hogy a kifejezetten polgári rétegek sem voltak teljes mértékben mentesek a rendi viselkedés és értékrend beidegződéseitől.¹²

Mindezen éppen csak érintett historiográfiai fejlemények fényében új tanulságok levonására nyílik lehetőség Erdély polgári (polgárosodási) fejlődésének a vizsgálata során is. Így van ez még akkor is, ha tagadhatatlan, hogy Erdély társadalomtörténetéről ma még felettébb szegényes a tudásunk és az erdélyi polgárság historikuma talán éppen ennek a most megszülető paradigmának a tükrében fog a szemünk elé tárulni. Ilyen körülmények között nem is vállalkozhatunk olyan mélységű és kiterjedésű ábrázolásra, mint

amilyenre elsősorban a budapesti polgári közép- és felsőközéposztály esetében adódik lehetőségünk. A célunk így csupán az, hogy megfogalmazzunk néhány olyan csomópontot, melyek segítségünkre lehetnek az erdélyi polgárosodás egyes specifikumainak a feltárásában.

Zsidó és nemesi polgárosodás

Magyarország peremterületeinek egyikeként Erdély¹³ az ország központi területeihez képest később, hozzájuk képest egyenetlenebbül kapcsolódott be a gazdasági és társadalmi modernizáció folyamatába. Ám nem csak az időbeli késés játszott fontos szerepet Erdély polgárosodása szempontjából, hanem a térség multietnikus jellege szintúgy. A magyarok, németek (a szászok és külön a svábok), valamint a románok mellett további szint képviselt itt a helyi zsidóság, mely utóbbinak Erdélyben is felbecsülhetetlen szerep jutott a modern gazdasági és a szakértelmiségi polgárság létrejöttében.

Az etnikai (sőt: felekezeti) tarkaság vitathatalanul nehezítette a 19. században nemzetállami keretek közt nekilendülő polgárosodás gördülékeny kibontakozását: ez a minden tekintetben a homogenizációt és az integrációt előmozdító folyamat érthetően nehezebben érvényesül ott, ahol gyakoribbak a partikularizmusok és ahol egyúttal szívósabb konfigurációkba szerveződnek az idők során. Az egyik fő kérdés így szól tehát: mennyire szorosan követte vajon a polgárosodás ritmusa és hatóköre az etnikai-felekezeti enklávék határait, s mennyire éppen azokhoz igazodva engedte érvényesülni a modernizáció gazdasági, társadalmi és eszmei fejleményeit?

Kevesen tették fel az iménti kérdést historikusaink közül, a kevesek közül való Egyed Ákos, aki a témának szentelt tanulmányában kijelentette: tőkeerő szempontjából a zsidó származású nagypolgárság volt az úttörő Erdélyben, hiszen már az 1830-as évektől megtelepedett a térségben, „s azóta szerezte meg a keres-

kedelemben az első helyet, majd a szász és sváb, aztán a magyar és román polgárság következett”.¹⁴ Ez a sorrend, fűzte hozzá, híven követi a különböző nemzetiségek (felekezetek) polgárságának gazdasági erejét, a modernizáció iránti hajlandóságát vagy ez irányú képességeit.

A zsidóság vezető helye a tőkés közép- és nagyvállalkozások erdélyi meghonosításában egyike azoknak a szembeszökő tényeknek, melyre szinte minden gazdaságtörténeti áttekintés szerzője külön is felhívja a figyelmet. Mózes Mihály kiemeli a szeszipar nagy súlyát Erdélyben, melyhez az első nagyüzem-alapítások fűződtek. „A zsidó tőkének e vidéken is – teszi hozzá – döntő szerep jutott a szeszüzemek alapításában...”¹⁵ S ha ehhez még hozzávesszük, hogy 1880 után is jelentős maradt a nagyrészt zsidó származású vállalkozók kezén lévő szeszipar ágazatok közt elfoglalt helye,¹⁶ akkor bizonyítottan látjuk a zsidóság eminens szerepét az erdélyi polgárosodás folyamatában. Ennek mindig és szinte mindenhol viszonylag korai betelepedésük volt egyik fontos forrása. Ez magyarázza például a nagyváradi zsidóság feltűnő polgárosodási hajlamát és teljesítményét is. Váradon már az 1740-es évektől erőteljesen szorgalmazták a zsidók város környéki megtelepedését, akiket még a városi közterhek fizetése alól is felmentettek, ez viszont úgyszólván páratlan jelenség az országban. A korai megtelepedés, illetve a vele gyakorta együtt járó gazdasági kedvezmények végül oda vezettek, hogy a váradi zsidó kereskedők és ipari vállalkozók idővel szinte behozhatatlan gazdasági előnyre tettek szert helyi konkurensaikkal szemben.¹⁷

Az ilyen és hasonló esetek mind arra szolgálnak ékes bizonyítékkal, hogy a helyi zsidóság előtt ott és akkor nyílt tágabb tér a gazdasági érvényesülésre, később a tőkés vállalkozás kibontakoztatására, ahol és amikor a zsidóság viszonylag korán, s egyúttal tartósan megtelepedhetett; következésképpen így már jóval az emancipáció előtt megindulhatott a betagozódás útján. Jellemző, hogy Szatmárnémetiben, ahol persze még a helyi zsidóságnak is inkább csak egyfajta kispolgárosodásra nyílt esélye a 19. század

második felében, az e tekintetben élen haladó helyi zsidóságot már a reformkor évtizedeiben beengedték a keresztény céhekbe, ezért az nem is kényszerült önálló testület létrehozására.¹⁸

Mindez pedig azt támasztja alá, a zsidóság sikeres gazdasági érvényesülése a tőkés gazdaságfejlődés körülményei között döntően attól függött, hogy mennyire integrálódhatott már az emancipációt, vagy a teljes egyenjogúsítást megelőzően a város keresztény és zsidó népességébe. A zsidó tőkés karrierok majdani látványos kibontakozásának ezért korántsem a végletes elkülönültség állapota volt elengedhetetlen előfeltétele, mint ahogy azt a kettős struktúra fogalmát a 19-20. század egészére kiterjesztő megközelítés egyébként sejtetni engedi. Nem arról van tehát szó, hogy minél kirekesztettebb volt a zsidóság, s minél közelebb állt a gettóléthez, annál inkább áthatották a majdani érvényesülését biztosító vállalkozói készségek és erények, melyek úgyszólván a népcsoport „eredeti kollektív tulajdonságait” képezték, s melyeket piaci körülmények között és az emancipáció talaján könnyedén fordíthatott a maga hasznára.¹⁹

A zsidóság eminens szerepe a kereskedelmi és ipari tőkebefektetésekben – természetesen – a magyarországi modernizációnak szintúgy általános jellemvonása. Nóvum viszont az erdélyi arisztokrácia tagjainak feltűnő jelenléte egyes iparágak befektetői sorában. Így ki kell emelni a bányavállalkozásokban és vele együtt a vasipari feldolgozó iparágban tapasztalható számottevő szerepüket, ami ugyanakkor Európa-szerte is gyakori jelenség a korban. A Bánffy, a Lónyay, a Lántzky, a Török, a Waldstein és más nemesi családok intenzíven kivették a részüket a tőkés vállalkozások erdélyi beindításából. De nemesi (arisztokrata) vállalkozásokra a faipar körén belül is sok példa akadt itt.²⁰ Meglepő viszont, hogy a szeszipar, amely éppúgy úttörő módon járult hozzá Erdélyben a tőkés iparfejlődés kibontakoztatásához, mint Budapesten és az ország központi területein a malomipar, szintén gyakran vonzotta az arisztokrata vállalkozókat.²¹ A két iparágban egyszerre szerzett érdekeltiséget magának Lónyay Menyhért, aki Hunyad megyében

1870 táján mintegy 19 ezer hold birtokot vásárolt. „Jelentős haszonra számított (a birtokán – Gy.G.) meginduló fakitermelésből és értékesítésből, de nagy reményeket fűzött a birtokán található vasérc kibányászásához és feldolgozásához is” – jegyzi meg Cieger András. Majd hozzáfűzi: „Feljegyzéseiben, leveleiben több számítás is olvasható a vasérc minőségéről, a kibányászás költségeiről és az értékesítés lehetőségeiről.”²²

Mindezzel persze nem kívánom azt sugallni, hogy az országosnál köztudottan kevésbé vagyonos erdélyi arisztokrácia minden tagja egyformán tőkés vállalkozóvá alakult át. Hiszen Erdélyben is nagy számban akadt olyan arisztokrata, aki távol tartotta magát az efféle ügyletektől. Közéjük sorolhatjuk azt a gróf Csáky Györgyöt is, aki erdélyi birtokai terhére éppen Lónyaytól vett fel több mint 76 ezer forint értékű kölcsönt, amit azonban később már képtelen volt visszafizetni.²³ Mégis: az erdélyi arisztokrácia egy részének kétségtelen vállalkozói beállítottsága árnyalja, sőt valamelyest még módosítja is a rendi eredetű elit, valamint a modernizáció (a polgárosodás) kapcsolatáról eddig táplált történeti képet. S Erdély ebben a tekintetben a „szervesebb” polgárosodás modelljeként akár példaértékűnek is tekinthető.

A jelenség, természetesen, nem teljesen ismeretlen a történetesek előtt, bár többnyire azzal a kézenfekvő feltevással párosul, hogy a vállalkozó nemesi földbirtokos „nem túl elterjedt típus” még Erdélyben sem. S jóllehet kutatások hiányában rendszerint megválaszolatlanul marad az a kérdés, hogy a vállalkozó arisztokraták „jövedelmei mekkora arányban jönnek a vállalatoktól”, végül mégis arra szoktak kilyukadni, hogy: „életformájában a vállalkozó rész sem alakult nyugati típusú polgárrá”.²⁴ A kalkuláló Lónyayról újabban rögzített portré ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a „nyugati típusú polgár” fogalmának mechanikus és sablonos alkalmazása nem feltétlenül visz bennünket sokkal közelebb a polgárosodás különféle modelljeinek jobb megismeréséhez s kivált alkalmatlan a nemesi-arisztokrata vállalkozói életpályák társadalomtörténeti értelmezéséhez.

Az erdélyi polgárosodás, mint a „pilléresedés” esete

További kardinális kérdés, hogy mennyire juttatta kifejezésre a középosztályosodás folyamata Erdély hangsúlyosan multietnikus jellegét; kimutatható-e bármiféle belső összefüggés a társadalom erősen kevert nemzetiségi összetétele és polgári fejlődésének a szociológiai jellege között? Korábban esett már szó zsidó és arisztokarata vállalkozói kapitalizmusról, ezek után az a kérdés vetődik fel: az etnikai-felekezeti szempontból két szálon futó polgárosodás vajon az erdélyi modernizáció társadalomtörténetének általános meghatározottságából adódik, vagy olyasvalami, ami csak egyes szegmenseiben érezteti a maga hatását?

A rendelkezésünkre álló történeti ismeretanyag alapján is biztos állíthatjuk, az erdélyi vállalkozó és professzionális értelmiségi polgárság (polgári közép- és felsőközéposztály) belülről különösképpen tagoltan bizonyult a századforduló táján. E belső differenciáltság egyik alapvető, ha nem is egyedüli oka a térség jellemző etnikai és felekezeti megosztottságában keresendő. Nem hunyhadtunk azonban szemet az ennek ellentmondó tények fölött sem. Egyed Ákos is utal rá, hogy a pénztőke körén belül „a zsidó és magyar tőke általában közös vállalkozásokban vett részt; a Bánságban hozzájuk csatlakozott gyakran a helyi német tőke is. Kolozsvár és Marosvásárhely példáján jól lemérhető, hogy az örmény származású kereskedőréteg is összefért a magyar tőkével és nagybirtokkal”.²⁵

Ilyesfajta „fúzió” eklatáns példajaként említhetjük a kolozsvári Renner-féle bőr és cipőgyárat, amely a két háború között Románia vezető vállalatává nőtte ki magát saját iparágában. A gyár alapját egy századfordulón alapított bőrcserző kézműves műhely képezte, amely elsőként manufaktúrává bővült, majd 1910-ben a Farkas és Hecht családokkal társulva betéti, egy év múlva pedig részvénytársasággá alakult át, és mint *Renner testvérek et Co. Rt. bőrgyára* indult tartós virágzásnak. A dualizmus végén a hadikonjunktúra előnyeit kihasználva az üzem munkáslétszáma (a háborút követ-

lenül megelőző év 100 munkásával szemben) már közel 800 főre emelkedett és a gyár egyúttal széles „egységfrontba” tömörítette a különféle nemzetiségi és felekezeti eliteket. A cég igazgatóságában helye volt már ekkoriban a kolozsvári nagypolgárság különböző exponenseinek, valamint magyar földbirtokosoknak is és természetesen végig élvezte a zsidó (pénz)tőke jótékony támogatását: a helyi Takarékpénztár, valamint a Hitelbank Rt. hitelekkel segítette a gyár növekedését.²⁶

A Renner cég afféle családtörténetként Méhes György *Kolozsvári milliomosok* című regényének az ihlető forrását képezte. Regényében az író a családot Keller néven szerepelteti és a dinasztia alapítóját (Keller Frigyes) mint Erdélybe az 1870-es évek végén megérkező bajor tímárlegényt mutatja be. A regényben dramaturgiaiailag is fontos szerephez jut, hogy a kisvárosi (szászrégeni) tímárműhely Kolozsvárra átkerülve hogyan vált fokozatosan közép-, majd nagyüzemmé. E folyamathoz, amely egyúttal generációváltás közben valósult meg, a zsidó pénztőke, melyet a regényben a Mandel (Mendelényi) család fémjelez, különösen sokkal hozzájárult. A Kellerek és a Mendelényiek időnként konfliktusoktól sem mentes, jóllehet felettebb tartós üzleti kapcsolata egyfajta munkamegosztáson alapult. Ennek lényegét Keller Frigyes tömören így fogalmazta meg: „én értek a bőrhöz, de nem értek a pénzügyekhez”.²⁷

Am attól is sajátosan erdélyi ez a történet, hogy a vállalkozó, és egyúttal politikai szepet vívó magyar elit szintűgy komoly szerepet tölt be a kolozsvári vállalat felfuttatásában. A (szerencsétlen) házassággal is megpecsételt kapcsolat a Kellerek és a Kapronczay család között éppen ezt példázza. „A Kapronczayak jóhírű família volt. Se szegények, se gazdagok. Lejjebb a grófkónál, feljebb a dzsentriknél. Az egyik nagybácsi, Kapronczay Gáspár kormányfőtanácsos és országgyűlési képviselő volt, nemes borpárlatokat és szeszcses vérű menyecskéket kedvelő úr. A maga köreiben úgy jellemezték, hogy »nagy zsidó«. Ezen azt értették, hogy vérbeli pénzcsináló. Valóban különleges tehetsége volt ahhoz, hogy messzi-

ről megszimatozza a pénzt. Megszerezte, aztán költötte is, nem asszonyokra – azok ingyenben voltak neki –, hanem lovakra.”²⁸ Olyan magyar úr volt Kapronczay, aki (s ezt a kapcsolatok szorosra fűzését erősen szorgalmazó Mendelényiek gondosan regisztrálták is) „az Angol-Magyar Bank alelnöke, a pénzt viszont a Hitelbank részvényeiben tartja”.²⁹

S midőn az impériumváltás következtében a cég image-e véresen leromlik, mivel kezdik úgy elkönyvelni, mint ami úgymond „a magyarok és zsidóké”, amely tehát „a grófok, németek meg zsidók zsebébe” tömi a pénzt, nyomban bekerül a vállalat irányító testületébe a román politikai és gazdasági elit néhány prominens képviselője is (a Motegan család tagjai).

Ez az irodalmi narratívában is megfogalmazott kolozsvári példa beszédesen tanúsítja, hogy hol és milyen értelemben lehetett átlépni az etnikai-felekezeti határokat a polgárosodás folyamatában. Mindez azonban nem, vagy alig érintette a román és a szász polgárság masszív tömbjeit, melyek olyannyira elkülönültek a többi nemzetiség polgárságától, hogy még hitelintézeteik részvényeit is elzárták előlük, egyedül maguknak tartva fenn azok jegyzését. Elzárkózó magatartásuk volt a legfőbb biztosíték ahhoz, hogy „a román és szász hitelszervezet az illető nagypolgárság kezében a nemzeti politika eszközévé (is) válják”.³⁰

A történet jól ismert és nem igényel további bizonyítást.³¹ A jelenség azonban, ennek ellenére, alapos tűnődésre készítet. Mindekenelőtt azért, mert a társadalom mélyreható belső integrációját előmozdító polgárosodás eredményeként, vagy helyesebben: inkább annak ellenére a partikularitásoknak ez a rendszere meglepően virulens marad. Nem vitás: a polgárosodás a társadalmi integrációt hatásosan azzal együtt és főként annak következtében mozdíthatja előre, hogy belsőleg összekapcsolódik a nemzeti homogenizálódás uralkodó tendenciájával.³² Márpedig Erdélyben a nemzetiségi (és némelykor a neki megfelelő felekezeti) tömbök nem mindig kapcsolódtak be az asszimiláció folyamatába. A jelenség lehetséges okairól és különböző megnyilvánulásairól Szabó István

óta sokat beszélt már történetírásunk.³³ Nem fordított viszont elég gondot társadalomszerkezeti következményeinek az analízisére és mérlegelésére. Erre teszünk most óvatos kísérletet, midőn a jelenléteket a *pilléresedés* (pillarizáció) néven ismert strukturális képződés fogalmával próbáljuk leírni és értelmezni.

A 20. századi holland társadalom strukturális attribútumaként merült fel az 1970-es években a pilléresedés fogalma, mellyel az ország belsőleg integrálatlan, vagy sajátosan integrált karakterét határozták meg. Ez a nagyjából az 1960-as évekig domináns strukturális felépítés abból fakadt, hogy a holland társadalom intézményesülési és mobilitási folyamatai négy különálló blokk vagy pillér (zuilen) keretei között, egymástól szinte légmentesen elzárva mentek végbe. A négy pillér a következő: az ortodox protestánsok, a római katolikusok, a szociáldemokraták, valamint a liberálisok (vagy általában, akik nem tartoznak az említett résztársadalmak egyikéhez sem). Résztársadalmakról és nem holmi makrocsoportokról van tehát szó (ezt jelöli a pillér mint metafora), mivel teljesen zárt társadalmi és kommunikációs tér zárta magába az egyes embert.

Hogy mit jelentett a pilléresedés hétköznapi értelemben, azt az egyik legszámottevőbb holland katolikus történész (adott vonatkozásban) következőképpen fogalmazta meg az 1950-es években: „A határain belül élők nemcsak a katolikus pártra voksoltak, katolikus napilapot, női újságot, képes magazint és gyerekújságot olvastak, nemcsak hogy a gyerekeiket katolikus óvodába, elemi és középiskolába és ha egy mód volt rá, katolikus egyetemre írták be, de a rádióhallgatást, az utazást, a biztosítást, a műkedvelést, a tudomány-
nak való hódolást és a sportolást szintűgy saját katolikus köreikben, katolikus szervezetek igénybevételével oldották meg.”³⁴

A pilléresedés további jellemző vonása, hogy hatását a társadalmi konszenzus feltételei között, a csoportközi konfliktusok gyakori kiéleződése nélkül is képes érvényesíteni. Ez abból fakad, hogy az egyes pillérek tetején helyet foglaló elitek a nemzeti közösség ügyeit egymás között „elrendezik”. Miközben a legkevésbé sem vesztik el

jelentőségüket a csoportidentitás alapjául szolgáló vallási vagy ideológiai elvek, ez a legkevésbé sem gátolja az eliteket abban, hogy a színpalak mögött jól együttműködjenek egymással. Ami persze csak úgy valósulhat meg, hogy kölcsönösen tolerálják egymás külön létét, feltéve, ha mindez nem érinti a holland polgári társadalom központi elemeit; fontos továbbá, hogy az égető politikai kérdéseket depolitizálják és egyszerű hatalomtechnikai ügyekké transzformálják; végül, hogy arányosan megosztoznak a társadalmi javakon.³⁵

Ezt a folytonos, az újabb érdekeltségi területeken is minduntalan és újólal létrehozott többszektorú egyensúlyi helyzetet kizárólag az elitek egymás közti egyezkedései garantálják. S noha a rendszer nem létezne a kölcsönös tolerancia biztosítékai nélkül, békés és olajozott működését végeredményben mégiscsak az elitek nyilvánvalóan antidemokratikus diktatúrája teszi lehetővé. A modernizálódás folyamatának e sajátos holland (s újabban belga) strukturális modellje³⁶ nem egészen példa nélküli az európai társadalomfejlődésben. Anélkül, hogy közvetlen analógiát vonnánk a 19/20. századi Hollandia, valamint Erdély között, annyit azért megállapíthatunk: a középosztályosodás és kivált a polgárosodás folyamata a dualizmus kori Erdélyben sokban emlékeztet a pilléresedés fogalmába foglalt holland esetre.

Nem hallgathatjuk azonban el a lényegbevágó eltéréseket sem. Először: a 19. században születő magyar nemzetállam feltételei között a tolerancia kétségkívül nem ért el arra a magaslatra, melyet a 20. századi holland társadalom mutat. Ugyanakkor a sokféle etnikum és felekezet tartós történelmi egymás mellettsége mégiscsak meggyökerezett a tolerancia hagyományát Erdélyben, melyet a modernizáció és a nemzetállamiság egyébként határozottan homogenizáló impulzusai sem számolhattak fel teljes egészében. Számos jelét láthattuk ennek korábban a magyar, zsidó és német közép- és nagypolgárság közti kooperáció erdélyi példáit taglalva. Ráadásul az említett esetekben nemcsak etnikai, de egyúttal felekezeti határokon is átlépett a polgárosodás integráló folyamata. Márpedig a felekezeti hovatartozás ténye mindenhol igencsak

határozottan kijelölte a középosztályosodás szociológiai határvonalait, s hatása alig maradt el e téren az etnicitásától, melyet egyedül az asszimiláció tudott tompítani vagy hatástalanítani.

Másodsor: az elitek Erdélyben is kiváltságos helyzetet teremtettek maguknak etnikai közösségeikben. Jól ismert a román és a szász gazdasági és politikai vezetőréteg módfelett sikeres, ilyen értelmű pozíció átmentési törekvése a dualizmus teljes időszakában. Annak ellenére, hogy a szász városok különösen az 1880-as évektől képtelenné váltak arra, hogy ellenálljanak a nagy számban betelepülő magyar és román népesség nyomásának (amit tovább súlyosbított, hogy az 1910-es években helyenként románok adták a helybéli legnagyobb adózók meghatározó részét is), mindezek ellenére: „A szász polgárság egészében megtartotta városai vezetését, a német hivatalos nyelvhasználatot is... A szász polgárság a vagyon, a hagyomány és szorgalom, s némi állami segítség révén őrizte történelmileg kialakult pozícióit.”³⁷

Úgy véljük: a pilléresedés fogalmának körültekintő használatával mélyebb betekintést nyerünk az erdélyi polgárosodás folyamatának sajátos alakulásába és ez ahhoz is alkalmat teremt, hogy összehasonlító perspektívában értékeljük a szűkebb régió fejleményeit.

Kikből állt az erdélyi polgárság?

Sötétben tapogatózunk azt illetően, hogy kik alkották ténylegesen Erdélyben a polgári közép- és felsőosztályt, és hogyan változott összetételük az idők során. A probléma tisztázásához többféleképpen foghatunk hozzá, elsőként a helyi elitek vizsgálatára kerítünk sort, melyet a virilis jegyzékek elemzésével oldunk meg. A trianoni Magyarország városait tekintve viszonylag sok kutatási eredmény áll már rendelkezésünkre. Vörös Károly nevezetes budapesti vizsgálódásai törték az utat a virilis-kutatások előtt, ezt követően számos alföldi és dunántúli törvényhatósági jogú (netán alacsonyabb jogállású) város legnagyobb adózóinak a társadalomtörténeti elemzését végezték el.³⁸

A virilisek által megjelenített helyi elit, persze, csak bizonyos megszorításokkal azonosítható magával a polgársággal, hiszen az alföldi agrárvárosokban például a legnagyobb adófizetők zöme egyáltalán nem a polgárságot, hanem mindenekelőtt a csak részben polgárosodott módos parasztságot képviselte. Városa válogatja tehát, hogy az így manifesztálódó helyi elit milyen mértékben esik egybe a polgári közép- és felsőosztályokkal. Budapest esetében az 1200 legnagyobb adózó (közülük a választók 200-at juttathattak be a törvényhatósági bizottságba) mindenekelőtt a honi *nagypolgárságot* reprezentálta. A dunántúli középvárosokban (Pécs, Győr) és a keleti országrész iparosodott városaiban viszont a polgári középosztály (elsősorban a kereskedő polgárság) került fel nagy számban a jegyzékre.

Ami Erdélyt illeti: okkal feltételezzük, hogy a népesebb és egyúttal gazdaságilag modernizálódó városok virilis jegyzékei ehhez az utóbbi típushoz állnak közel, így e városok jegyzékei közvetlenül és elsősorban a helyi középpolgárság tőkeerejéről, jövedelmi forrásairól, személyi állományáról és mobilitásáról tanúskodnak.

Feltételezésünket valószínűsítik azok a banki betétek eloszlását firtató vizsgálatok is, melyek szerint Erdély, a Partium és Bánát gyors és szembeszökő iparosodása, valamint kereskedelmi modernizálódása a századforduló évtizedeiben nagy lendületet adott a térség urbanizációjának. Így (Budapestet nem tekintve) Erdély némely területei ugrottak a városfejlődés folyamatának élére. A tőkés fejlődés által serkentett urbanizáció (városnövekedés) következtében azután a három régió egyes nagyvárosaiban (Nagyvárad, Arad, Temesvár) a századfordulón vitathatatlanul a középpolgárságból és a vezető közhivatalnoki-értelmiségi csoportokból került ki a helyi vezető réteg és helyel-közel még a nagypolgárságnak is akadtak helybeli exponensei.³⁹

A helyi (virilis) elit összetételéről átfogó kép kerekedik ki a városi közgyűlési tagokról (választottakról és virilisekről együtt és külön-külön) 1910-ben közreadott statisztikai adatok alapján.⁴⁰

Figyelmünket ennek során a nyolc legnépesebb erdélyi (partiumi, bánáti) városra, Temesvárra, Aradra, Kolozsvárra, Nagyváradra, Szatmárnémetire, Marosvásárhelyre, Brassóra és Nagyszebenre fordítjuk. E települések (a két szász municipium kivételével törvényhatósági jogú városok) virilis képviselőinek teljes száma 529 volt 1910-ben. Az első, ami szembeötlik, hogy a kétszeres adóbeszámítás jogán listára felkerült személyek aránya túlszárnyalta az országosan jellemző mértéket, ha a 30 ezernél népesebb városok mezőnyét tekintjük. Ami bizonyos abból ered, hogy az erdélyi, partiumi és bánági városok elitjeiben az ország központi területeihez, s főként az Alföld városaihoz képest jóval nagyobb az értelmiségnek a súlya.

Ezt a szempontot a továbbiakban is folyton szem előtt tartva az erdélyi városok két csoportját különíthetjük el egymástól. A nyolc város közül *négyben* a virilisek által reprezentált helyi (vagyoni) elit jellegadó csoportját az akár Bildungsbürgertumnak is nevezhető értelmiségi és tisztviselő középosztály vagy felsőközéposztály adta. Ide tartozik mindenekelőtt Marosvásárhely és Szatmárnémeti, ahol kétszeres adóbeszámítás folytán került be a törvényhatósági bizottságba a virilisták 69%-a (!); s Kolozsvár is ebbe a kategóriába tartozik 57%-os részesedése okán. Ennek ellenére az említett városok a maguk egészében és nemkülönben elitjeik társadalmi karakterét illetően érdemlegesen különböztek egymástól. Kolozsvár – nem egyedül 1872-ben alapított egyeteme miatt – jellegzetes iskolaváros, s ugyanakkor a tágabb régió közigazgatási-adminisztratív központja is. Ennek folytán népes és belülről tagolt értelmiségi középosztályt vonzott a városba. Hasonlónak nyoma sincs például Szatmárnémetiben, ahol a kétszeres adóbeszámítással a törvényhatósági bizottságba bekerült virilisek szinte egyedüli forrását (kétharmadát) az ügyvédek jelentették.

Az erdélyi, partiumi és bánági városok másik csoportját Temesvár, Arad, Nagyvárad és Brassó alkotta, ahol a helyi elitet a vállalkozó polgárság dominálta. Így Nagyváradon a kereskedelmi és banki jövedelemforrások szerepe volt a meghatározó a virilisek

körében: 20 fővel képviseltették magukat, miközben az ipari vállalkozók virilis tagjai csupán 9 főt számláltak. S erre emlékeztető aránymegoszlást tapasztalunk Arad esetében is a két virilis kategória viszonylatában. Temesvár viszont éppen az ellenkező esetre példa. A „magyar Manchester”, ahogy a várost már a kortársak is olykor nevezték, hamisítatlan iparváros; ennek megfelelően az ipari vállalkozás virilis pozíciói jóval erőteljesebbek itt, mint a kereskedelemé: 14 fő képviseltette az ipari vállalkozókat és 10 fő a kereskedőket.

Az elemzés e forrás alapján nem hatolhat ennél mélyebbre. Elkerülhetetlenek tehát a helyi mélyfúrások. Egyedül a levéltárakban fellelhető virilis jegyzékek beható elemzése és további források adataival történő kiegészítése teheti pontosabbá az időbeli változásaiban is rögzített képet. Mivel ilyen kutatási tapasztalatok ma még nem állnak rendelkezésünkre az erdélyi, partiumi és bánági városokról, az erdélyi polgárság empirikus megközelítésének egyéb lehetőségeihez kell folyamodnunk. Erre némi esélyt ad az az újonnan megfogalmazott felismerés, miszerint a polgárság valójában olyasfajta társadalmi képződmény, melynek definiálásához nem elégségesek a póre szociológiai és gazdaságtörténeti paraméterek, mint amilyen a foglalkozás (tevékenység), vagy a jövedelem mértéke. Amint Wolfgang Kaschuba hangsúlyozta, a polgárságba sorolt egyének azonosításához ugyanis elengedhetetlen a *Bürgerlichkeit*, a polgáriasság fogalom alkalmazása is. Ez az attitűdökre, a sajátosan kulturális tényezőkre utaló fogalom azt sugallja, hogy létezett és önálló réteggépző erővel hatott egyfajta történetileg alakuló „kulturális gyakorlat”, melynek alapján különálló polgári identitás jöhetett létre. A német antropológus és történész, ennek megfelelően, éles válaszvonalat húz polgárság (Bürgertum) és polgáriasság (Bürgerlichkeit) között. Az utóbbin olyan kulturális habitust vagy mentalitást ért, amely nem egyedül a polgárságnak (Bürgertum) az attribútuma, sőt ami a polgársághoz soroltak némelyikétől olykor igen távol is esett. A polgáriasság, e felfogás értelmében, adott társadalmi helyzetekben és konfigurációkban

megnyilvánuló sajátos kulturális gyakorlat, amely a konkrét társadalmi cselekvések keretét adja. Ilyen helyzetekben a kultúra „polgári minőség”-ként tudatosul és éppen ezzel a jelentéstulajdonítással keletkezik a szorosabban vett polgári világ, benne a valóságos polgárral.⁴¹

Ilyen kulturális praxisra példa az otthonkultúra, az a mód, ahogyan a magánélet tárgyi kereteit az egyes ember és a családok megteremtik és ahogyan ezeket a kereteket tartalommal megtöltik.⁴² A kérdés jól vizsgálható erdélyi kontextusban is. Ha Erdély legnagyobbvárosiasabb települését, Kolozsvárt tekintjük, nyomban szemünkbe tűnnek a helyi középosztályi családok erőfeszítései egy a mondottnak megfelelő „polgáris” életforma elsajátításáért, sőt újonnan történő létrehozásáért. Jóllehet Kolozsvárott erősen hatott a budapesti minta vonzereje, így gyakorta fővárosi építészre bízta a középületek megtervezését, sőt a családi házak építtetői is nemegyszer Budapestről hívtak tervezőt. Ugyanakkor kétségbevonhatatlan tény, hogy a polgáriasság mintái helyi színeket is mutatnak.

A talán legfontosabb különbség Kolozsvár és Budapest között e tekintetben az, hogy az erdélyi nagyvárosban korántsem a bérpaloták, hanem a családi házak és villák élveztek előnyt a polgári középosztály újonnan emelt otthonaiként.⁴³ Sokat elárul, hogy a középosztályi bérlőknek szánt bérház-építkezésekre többnyire nem magánbefektetések formájában, hanem a római katolikus egyház finanszírozása nyomán került sor. Viszont az 1880-as évektől kezdődően határozottan a közép- és felsőközéposztályi villában öltött testet a polgáris életvitel Kolozsvárott megszokott és elvárt normája.

E házak belső térszerkezete és használatuk módja szintúgy szorosan követte a polgáriasság bizonyos fajta kívánalmait. Egyedi példán szemléltetve így festett az „átlagos” kolozsvári polgár otthona: „Nagy Lajos egyetemi tanár 1886-ban készült lakása például a következő belső terekből állt: előtér és folyósó, kamra, konyha, cselédszoba; az épület központi terében az ebédlőt helyez-

ték el (»étterem«); ebből a verandára nyílt kijárat, a bal oldali szárnyon a hálószoba és az öltöző, a jobb oldalin a szalon, dolgozószoba és »úrfi«-szoba állt.” Vagy: „Tipikusnak tartjuk Haller Rezső ügyvéd számára az Endstrasser Benedek mérnök-építész és vállalkozó által készített tervet, amely szerint a ház emeleti részének központja a közös funkciót ellátó ebédlő és erkély; ezeket öt különböző rendeltetésű szoba veszi körül: a legnagyobb a háló, mellé került a fürdőszoba; az egésztől kissé elkülönülten helyezi el a konyhát és kamrát, e mellé a cselédszobát.”⁴⁴

A jómódú polgárok által lakott és imént leírt villák s családi házak szinte kivétel nélkül öröklakások voltak; a kisebb jövedelmű köztisztviselők ugyanakkor rendszerint a többemeletes bérházak bérleményeiben rendezkedtek be. Ha a későbbiek során ezekhez az adatokhoz továbbiak is társulnak még és ennek eredményeként képet alkothattunk magunknak például az otthonok enteriőreiről is, a mostaninál élénkebb színekkel festhetjük meg a kolozsvári Bildungsbürgertum szűkebb világát, a polgáriasság tárgyi és mentális kellékeinek e sajátos univerzumát.

Jegyzetek

1. Hanák Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, 1962. 3. sz. 34.
2. Uő: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle*, 1962. 2. sz. 222.
3. Uo. 225-226.
4. Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp., 1985. Magvető, 15.
5. Vő: Vázsonyi és a magyar progresszió. In: Kőszeg Ferenc (szerk.): *Vázsonyi Vilmos emlékezete*. Bp., 1995, AB-Beszélő Kiadó, 97-101.
6. Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890-1918*. I. köt. Bp., 1978. Akadémiai, főként 449-463.
7. Uő: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. 173.
8. Uo. 174.

9. Erről l. Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése”. Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. *Századvég*, 1997. tél, 46-73.
10. Bővebben Gyáni Gábor: Polgárosodás és a honi polgárság múltja. *Korunk*, 1999. 8. sz. 15-16; Uő: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 1997. tél, 42-44; Uő: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ*, 1997. ősz, 267-271.
11. A részletekhez vö. Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály. 33-36.
12. Uo. 37.; Uő: Polgárosodás mint zsidó. 271. L. még Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 1998. Osiris, 148-154.
13. A továbbiakban Erdélyen az első világháborút követően Romániához csatolt területeket értjük.
14. Egyed Ákos: Hitelelet és polgárosodás Erdélyben a dualizmus korában. *Műhely*, 1996. 4. sz. 19.
15. Mózes Mihály: Az erdélyi-bánáti nagyipari fejlődés főbb bekapcsolódási szektorai (1867-80). *Magyar Történeti Tanulmányok XXI*. KLTE, Debrecen, 1988. 33.
16. Uő: Az urbanizáció főbb jellemzői a dualizmus kori Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon. *Alföldi Társadalom* 1991. II. köt. Békéscsaba, 1991. 146.
17. Csiki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon (A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaiújhegyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848-1944)*. Bp., 1999. Osiris, 126-130.
18. Uo. 134.
19. E felfogás eklatáns példája: Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Bp., 1997. Cserépfalvi, 90.
20. Mózes Mihály: Az erdélyi-bánáti nagyipari fejlődés. 29-30.
21. Uő: Az urbanizáció főbb jellemzői. 146. Ebből egyáltalán nem következik a malomipar erdélyi súlytalansága. „A bánági és aradi malomnagyipar, jegyzi meg Egyed Ákos, az erdélyi polgárság legerősebb iparága volt.” Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848-1914*. Bukarest, 1981. Kriterion, 281.
22. Cieger András: A Lónyay-Kappel-vagyon nyomában. Egy „újarisztokrata” család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében. *Történelmi Szemle*, 1998. 1-2. sz. 92.
23. Uo. 94.

24. Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In *Erdély története*. III. köt. Bp., 1986. Akadémiai, 1607-1608.
25. Egyed Ákos: Hitélet és polgárosodás 19.
26. Kecskés József: *Kolozsvár ipara a két világháború között*. Kézirat.
27. Méhes György: *Kolozsvári milliomosok*. Kolozsvár, 1997. Dacia, 55.
28. Uo. 47.
29. Uo. 53.
30. Egyed Ákos: Hitélet és polgárosodás, 20.
31. Bővebben: Szász Zoltán: i. m. 1611-1615.
32. Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983. Blackwell, különösen a 3. fejezet.
33. Máig alapvető (és érvényes) Szabó Istvánnak az asszimilációt hátráltató (sőt azt gátló) tényezők adott konfigurációiról szóló leírása. Szabó István: *A magyarság életrajza*. Bp., 1941. 224-245.
34. Idézi: J. C. H. Blom: 'Pillarization' in Dutch society. A historical approach. In: M. Uola (ed.): *The Role of Small Countries*. Rauma, 1980. 44.
35. Uo. 34.
36. J. E. Ellemers: Pillarization as a process of modernization. *Acta Politica*, XIX. 1. (1984) 129-145.
37. Szász Zoltán: i. m. 1614-1615.
38. A teljesség igénye nélkül: Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917*. Bp., 1979. Akadémiai (a könyv egyes fejezetei korábban a *Tanulmányok Budapest Múltjából* egymást követő kötetekben jelentek meg). L. továbbá Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elitről valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán (1870-1930). *Acta Universitas Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica* XIV. Debrecen, 1972. 4-68.; Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői 1887-1901. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XX-XXI*. (1975-76) 113-126.; Veliky János: A helyi politikai vezetőrétég és a virilizmus kölcsönviszonya a hajdú városokban a polgári forradalom után. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* II. Hajdúböszörmény, 1975. 107-132.; Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői 1888-1941. *Történelmi Szemle*, 1977. 3-4. sz. 626-641.; Fekete István: Nagykőrös város virilis képviselői 1878-1943. *Studia Comitatus* 8. Szentendre, 1979. 193-211.; Szakál Gyula: Gondolatok a győri gazdasági elit történetéről 1900 és 1949 között. *Győri Tanulmányok*, 1987. 27-38.; Tóvári Judit: *Az elit Miskolc város társadalmában 1872-1917*. Nyíregyháza, 1997. Stúdium.
39. Gál Zoltán: A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In Németh Zsófia - Sasfi Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostarténeti tanulmányok*. Debrecen, 1997. Csokonai,

- 56-57. Az erdélyi városfejlődés dinamizmusáról, Egyed Ákos: Falu, város. 287-289.
40. Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. *Magyar Statisztikai Közlemények* 58. köt. Bp., 1916. 9-10.
41. Wolfgang Kaschuba: German *Bürgerlichkeit* after 1800: culture as symbolic practice. In: Jürgen Kocka – Allan Mitchell (eds.): *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Oxford, 1993. Berg, 393.
42. Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940)*. Bp., 1998. Új Mandátum, 151-153.
43. Egyed Ákos: A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867-1900). In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.): i. m. 101-104.
44. Uo. 102.